

מבוא לשיר השירים - חווית האהבה

ר' דוד סבתו

שיר השירים זו מגילה יוצאת דופן בכל ספרי התנ"ך, מכיוון שהיא קובץ של שירים, שעל פי פשוטם נושאם אחד - אהבה בין בני זוג. דבר זה מעלה שאלה גדולה על עצם הכללת מגילה זו בתוך כתבי הקודש. ישנן מספר בעיות נוספות שילוו אותנו לאורך לימוד המגילה. בעיה אחת היא שקשה לראות במגילה רצף ברור או קו אחד שמוביל משיר לשיר. במגילת שיר השירים הפשט הוא הדרש, ובמהלך הלימוד נתייחס לרובד הנוסף.

שם המגילה הוא משום פתיחתו, וחז"ל מפרשים את משמעות השם - שהוא המעולה והמובחר שבשירים. הפתיחה מרמזת על שיר מיוחד ויוצא דופן. עלינו להבין מדוע שיר זה, שנראה כחריג שבשירי התנ"ך, הוא המעולה והמובחר שבשירים? המשנה במסכת ידים [ג, ה] אומרת:

כל כתבי הקדש מטמאין את הידים שיר השירים וקהלת מטמאין את הידים. ר' יהודה אומר שיר השירים מטמא את הידים וקהלת מחלוקת. רי"א קהלת אינו מטמא את הידים ושיר השירים מחלוקת רש"א קהלת מקולי ב"ש ומחומרי ב"ה. אר"ש בן עזאי מקובל אני מפי ע"ב זקן כיום שהושיבו את ר"א ב"ע בישיבה ששיר השירים וקהלת מטמאים את הידים. אמר ר"ע חס ושלום לא נחלק אדם מישראל על שיר השירים שלא תטמא את הידים שאין כל העולם כלו כדאי כיום שניתן בו ש"ה לישראל שכל כתובים קדש ושיר השירים קודש קדשים ואם נחלקו לא נחלקו אלא על קהלת א"ר יוחנן בן יהושע בן חמיו של ר"ע כדברי ב"ע כך נחלקו וכן גמרו.

התנאים נחלקים לגבי מעמדם של כתבים שונים. לפי תנא קמא, מגילת שיר השירים היא חלק מכתבי הקדש, אך עצם העובדה שצריך לומר זאת מוכיחה שאין זו קביעה פשוטה. בסופו של דבר, עדותו של ר' שמעון בן עזאי היא שמכריעה את הספק.

המשנה הזו היא שורה תחתונה של סערה שהייתה עוד בימי בית שני, ביחס למגילת קהלת ולמגילת שיר השירים. הבעייתיות הבסיסית במגילת קהלת היא שגרמה לפקפוק בה, אך אנו רואים שגם שיר השירים מעלה תהיות. שתי המגילות נכתבו על ידי שלמה, ואף הפתיחה של שתי המגילות דומה. אולם, ההבדל התהומי בין השתיים מובא בפתיחה זו - "הבל הבלים כל הבל" [קהלת א, ב] שכל החיים הם הבל, לעומת "שיר השירים" ששר את שירת החיים, שיר שמלא תיאורי אהבה וטבע.

המשותף לשתי המגילות הוא היחס בינן לבין העולם הדתי. מגילת קהלת מערערת על היסודות של העולם הדתי, ואילו במגילת שיר השירים נראה שאין לה שום זיקה דתית. אין בעיה עצמית בתוכן של שיר השירים, אך מה עניינה בתוך שאר ספרי התנ"ך? שיר השירים מתאר את יופי האהובים ואת יופי הטבע והבריאה. דבר זה חריג ואף מנוגד לשאר התנ"ך, משום שבדרך כלל אנו לא מוצאים הרבה תיאורי יופי, ובפרט אנושי, בתנ"ך. גם כאשר יש תיאור יופי הוא לרוב מובא לצורך מעשי, ובדרך כלל שלילי (שרה, יוסף ועוד).

ככל הנראה, בעיות אלו הביאו את חכמים לדון האם שיר השירים מטמא את הידים או לא. תחילת המשנה היא ויכוח ענייני על מה המחלוקת ומה הדעות, אך רבי עקיבא יוצא מגבולות הדיון באמירה תקיפה - "חס ושלום לא נחלק אדם מישראל על שיר השירים שלא תטמא את הידים". המשפט הבא: "שאין כל העולם כלו כדאי כיום שניתן בו שיר השירים לישראל" מקבילה לאמירה: "יום שניתנה בו תורה", נמצא שרבי עקיבא משווה את יום נתינת מגילת שיר השירים למתן תורה, ואפילו אפשר לומר שיום נתינת שיר השירים עולה על יום מתן תורה. "שכל כתובים קדש ושיר השירים קודש קדשים" - המובחר שבשירים ובכתובים. לפי רבי עקיבא, לא זו בלבד שאין מחלוקת, אלא שזה הדבר המשמעותי ביותר בעם ישראל. אין זה ויכוח היסטורי אלא ויכוח מהותי על היחס לשיר השירים.

המשנה בסנהדרין מונה את אלו שאין להם חלק לעולם הבא, והתוספתא [סנהדרין יב, י] מוסיפה על רשימה זו: "ר' עקיבא אומר המנענע קולו בשיר השירים בבית המשתאות ועושה אותו כמין זמר אין לו חלק לעולם הבא". מדברי רבי עקיבא אנו למדים שהיו שהתייחסו לשיר השירים כשיר אהבה יפה שאפשר לשיר בבתי משתאות. אלו שאין להם חלק לעולם הבא הם לרוב כופרים. העובדה שרבי עקיבא כולל את השירים את שיר השירים בבתי משתאות בתוך אלו שאין להם חלק לעולם הבא, מלמדת על כך שהוא מתייחס לעניין זה מעבר למעשה חמור אלא בדרגה של כפירה. שירת השיר כשיר חולין מעידה על כך שהשר מתייחס למגילה כאינה קדושה.

בתוספתא בידים [ב, יד] נאמר: "ר' שמעון בן מנסיא אומר שיר השירים מטמא את הידים מפני שנאמרה ברוח הקדש קהלת אינה מטמא את הידים מפני שהיא מחכמתו של שלמה". רבי עקיבא אינו מסביר את הסיבה לחשיבות היום שניתנה בו מגילת שיר השירים. התשובה לכך יכולה להימצא בעיון בדרשות חז"ל על שיר השירים. חז"ל מרבים לדרוש את פסוקי שיר השירים כמשל. כך כותב רש"י בהקדמתו לשיר השירים:

אחת דבר אלהים שתיים זו שמעתי, מקרא אחד יוצא לכמה טעמים, וסוף דבר אין לך מקרא יוצא מידי פשוטוף, ומשמע ואף על פי שדברו הנביאים דבריהם בדוגמא צריך ליישב הדוגמא על אופניה ועל סדרה כמו שהמקראות סדורים זה אחר זה. וראיתי לספר הזה כמה מדרשי אגדה יש סודרים כל הספר הזה במדרש אחד, ויש מפוזרים בכמה מדרשי אגדה מקראות לבדם ואינם מתיישבים על לשון המקרא וסדר המקראות, ואמרתי בלבי לתפוש משמעות המקרא ליישב ביאורם על סדרם והמדרשות מרבותינו אקבעם מדרש ומדרש איש איש במקומו.

רש"י מתחיל מכך שלכל דבר בכתבי הקודש יש מספר טעמים ('מקרא אחד יוצא לכמה טעמים'), אך למרות זאת פשט יש רק אחד ('סוף דבר אין לך דבר יוצא מידי פשוטוף'). נעיר שעצם האמירה הזו היא בעלת מתח רב - מה היחס בין הפשט היחיד לבין הדרושים הרבים?

רש"י ממשיך ואומר שהנביאים דיברו דבירה 'בדוגמא' דהיינו במשל, והוא מציע לראות את המשל על פי הסדר, כשם שבמקרא יש רצף מסוים. 'כמה טעמים' פירושו שלומדים כל פסוק בפני עצמו, אך 'אין מקרא יוצא מידי פשוטוף' פירושו שקוראים את הפסוקים כרצף ואז יש רק אפשרות אחת.

המדרשים מחויבים לפסוק, אך במנותק מההקשר, ואינם מחויבים לסדר הדברים. רש"י אומר שהוא הולך בדרך הפשט, אך לא על מושג הפשט כפי שאנו רגילים להבינו, אלא הסבר הפסוקים על פי המדרש אך על פי הקשרם וסדרם. מטרת רש"י היא לסדר את המדרשים על פי סדר כרונולוגי. זו ההקדמה המתודולוגית של רש"י למגילה. רש"י ממשיך ואומר:

ואומר אני שראה שלמה ברוח הקדש שעתידין ישראל לגלות גולה אחר גולה חורבן אחר חורבן ולהתאונן בגלות זה על כבודם הראשון ולזכור חבה ראשונה אשר היו סגולה לו מכל העמים לאמר אלכה ואשובה אל אישי הראשון כי טוב לי אז מעתה ויזכרו את חסדיו

ואת מעלם אשר מעלו ואת הטובות אשר אמר לתת להם באחרית הימים ויסד ספר הזה ברוח הקדש בלשון אשה צרורה אלמנות חיות משתוקקת על בעלה מתרפקת על דודה מזכרת אהבת נעורים אליו ומודה על פשעה אף דודה צר לו בצרתה ומזכיר חסדי נעוריה ונוי יופיה וכשרון פעליה בהם נקשר עמה באהבה עזה להודיעם כי לא מלבו ענה ולא שילוחיה שילוחין כי עוד היא אשתו והוא אישה והוא עתיד לשוב אליה.

בדברים הללו רש"י מציע לפנינו את תמציתו של שיר השירים באמצעות שיר משלו. שיר השירים נכתב ברוח הקודש, כפי שראינו בתוספתא. רש"י מסביר ש'נכתב ברוח הקודש' פירושו נבואה, שיר השירים הוא שיר נבואי. 'חורבן אחר חורבן' - גם בית ראשון וגם חורבן שנמצאים בו עתה. 'ולהתאונן בגלות זה על כבודם הראשון' - אין מדובר בצער גרידה אלא באמירה מעשית: 'אלכה ואשובה אל אישי הראשון'. רש"י משבץ פסוק מספר הושע [ב, ט] - "וְאִמְרָה אֵלְכָה וְאִשׁוּבָה אֶל אִישִׁי הָרִאשׁוֹן כִּי טוֹב לִי אֶזְמַעְתָּה". כל פתיחתו של ספר הושע הוא משל גדול של תיאור יחסי עם ישראל והקב"ה באמצעות יחסי בעל ואשתו.

'ויזכרו את חסדיו ואת מעלם אשר מעלו...' - איך משפט זה קשור לשיר השירים? לפי רש"י, שיר השירים הוא זכרון העבר, אהבת הנעורים, החיבה הראשונה. בעתיד, לאחר המשבר ולאחר הניתוק, אז יצוץ הגעגוע. 'אשה צרורה אלמנות חיות' - סיפור המסגרת של המגילה הוא על אישה שבעלה חי, אך לא יכולה להיות בקשר עמו. דבר זה מחזק את הטרגדיה, ששניהם חיים אך אינם יכולים לחזור אחד לשני. 'מתרפקת על דודה' - נזכרת בגעגועים על האהבה הגדולה שהייתה.

זה הצד האחד של שיר השירים. הצד השני הוא הדוד, הקב"ה. 'אף דודה צר לו בצרתה' - כמאמר הפסוק "בְּכָל צָרְתָם לוֹ צָר" [ישעיה סג, ט], הקב"ה מרגיש את הקשיים, הוא אינו מנותק מהם. זכרון יופיה של הרעיה משמעותו הגעגוע שמבטא את שורש הזיקה. הזכרון של היופי מחזיר את בני הזוג לנקודה בה חזר הקשר. 'להודיעם כי לא מלבו ענה ולא שילוחיה שילוחין' - אלו גירושין זמניים, "אִי זָה סֹפֵר כְּרִיתוֹת אִמְכֶם אֲשֶׁר שְׁלַחְתִּיהֶן" [שם נ, א]. אין מדובר בגעגוע בלי תכלית, התרפקות על העבר ללא תקווה לעתיד. הגעגוע על העבר מלמד שהיה משהו אמיתי ועמוק, כהקדמה וכהכנה לתיקון של העתיד, חזרת הדוד לרעייתו.

נמצא, שלפי רש"י מגילה זו משתמשת במשל של אהבת איש ואישה על מנת לתאר את המשבר כבסיס לתיקון, וזוהי החשיבות הגדולה של המגילה. לא מקרה שזו החוויה שמתאר רש"י, משום שבאותה התקופה רש"י ובני דורו חווים את הנוראות של מסעי הצלב. אין זו רק נחמה על הקושי הפיזי, אלא גם על הקושי התיאולוגי. הרבה יהודים באותה התקופה המירו דתם, בעקבות המאבק התיאולוגי הקשה עם הנצרות, שהיא הכח השולט באירופה. רש"י, כחלק מניסיונו להיאבק בהמרת הדם ולהרים את קרן העם, מפרש את שיר השירים כמגילה שנועדה לבטא את האהבה העמוקה שעתידה לשוב. רש"י יוצא נגד חוויה של נטישה, והמענה הוא שיר השירים.

פירוש אחר לגמרי מציע הרמב"ם בהלכות תשובה [י, ג]. אגב התיאור של אהבת ה' כותב הרמב"ם:

וכיצד היא האהבה הראויה הוא שיאהב את ה' אהבה גדולה יתירה עזה מאוד עד שתהא נפשו קשורה באהבת ה' ונמצא שוגה בה תמיד כאלו חולי האהבה שאין דעתו פנויה מאהבת אותה אשה והוא שוגה בה תמיד בין בשכתו בין בקומו בין בשעה שהוא אוכל ושותה, יתר מזה תהיה אהבת ה' בלב אוהביו שוגים בה תמיד כמו שצונו בכל לבבך ובכל נפשך, והוא ששלמה אמר דרך משל כי חולת אהבה אני, וכל שיר השירים משל הוא לענין זה.

מה ההבדל המרכזי בין פירושו של רש"י לבין פירושו של הרמב"ם? רש"י קרא את המגילה כתיאור לאומי, ואילו הרמב"ם קרא את המגילה כמשל אישי על כל אדם ואדם. לפי רש"י יש גם תיאורים

היסטוריים קונקרטיים של תולדות עם ישראל במגילה, אך לפי הרמב"ם אין מדובר כלל בתיאור היסטורי.

הרמב"ם מדבר על האהבה הראויה, והוא פותח באמירה: "אהבה גדולה יתירה עזה מאוד", ההגדרה הזו לקוחה משיר השירים: "עֵזָה כְּמִנֵּת אֶהְבֶּה" [ח, ו]. גם המשך הדברים: "ונמצא שוגה בה תמיד" על פי הפסוק (מספר אחר של שלמה) "בְּאַהֲבֵתָה תִשְׁגָּה תְּמִיד" [משלי ה, יט]. גם האמירה "כאלו חולי האהבה" גם היא שיבוץ של הרמב"ם: "חולת אֶהְבֶּה אָנִי" [שיר השירים ב, ה]. שיר השירים הוא המפתח לאהבה - חולי אהבה. האמירה "בין בשבתו בין בקומו" בנויה על קריאת שמע, ששם מופיע הציווי על האהבה בתורה. הרמב"ם מפרש את הציווי בתורה על פי שיר השירים.

כיוון נוסף הוא של המלבי"ם (ושל מפרשים אחרים), שמפרש את המגילה כמשל אחר. לפי המלבי"ם אין מדובר על יחסי האדם וא-לוהיו או יחסי העם וה', אלא מתח שבין שני הכוחות שבאדם - הגשמי והרוחני (עיין בהקדמת המלבי"ם לשיר השירים - מופיע בדף המקורות).

הרב קוק [עולת ראי"ה ב, עמ' ג-ד] כותב שאם לא היה לנו את שיר השירים זו הייתה בעיה גדולה. הספרות אמורה לשקף ולהעמיק את החוויות האנושיות של בני אדם. אם חוויית האהבה, חוויית עמוקה ויסודית בחיי האדם, ובפרט אהבה לקב"ה, לא הייתה מתוארת בספרות, היה חסרון עמוק. לפי הרב קוק שיר השירים אינו בעיה, אלא פתרון. מי שאין לו יכולת להרגיש אהבה בצורה עדינה ורגישה, לעולם לא יבין לעומקה את התיאור הספרותי של האהבה. הוא הדין לאהבת א-לוהים, מי שלא חווה את החוויה העמוקה של אהבה לא-לוהים לא יוכל להבין את תיאורי האהבה המופיעים בשיר השירים. במובן זה, שיר השירים הוא תמציתו של סיפורי התנ"ך, שכל כולם עוסקים ביחס בין עם ישראל לה'.

הרב קוק מחדש שגם למשל יש פשר, יש קשר פנימי בין המשל לנמשל. בסופו של דבר האהבה היא אחת. אמנם, יש נמענים שונים לאהבה, אך אין מדובר באהבות שונות. מי שיש לו את חוויית האהבה בצורה עמוקה, יכול גם לחוות אותה במעגלים רחבים יותר.

כרבי עקיבא, הרב קוק יוצא נגד התפיסה ששיר השירים הוא שיר אהבה בלבד. הרב קוק אינו שולל את האמירה שמדובר בשיר אהבה, אך חשוב לזכור שיש רבדים שונים שמשתלבים יחד. רבי עקיבא הוא דוגמא לכך - אהבה לאשתו, אהבה לעמו ואהבה לשם שמים. אי אפשר להפריד את האהבות לחלקים שונים, אלא מדובר באהבה אחת. שיר השירים הוא תמציתו של התנ"ך כולו - סיפור האהבה שבין האדם לקב"ה, בלעדיו התנ"ך לא היה שלם.